

د: ۸۸/۸/۲۵

پ: ۸۹/۲/۱۹

کاتبان شاهنامه

حمیدرضا قلیچ‌خانی*

چکیده:

نخستین نسخه شاهنامه را فردوسی توسی کتابت کرده است و از آن روزگار تا امروز، یک‌هزار سال است که کاتبان، افتخار تحریر ارجمندترین روایت از حماسه ملی ایران زمین را داشته‌اند. با وجود این، کهن‌ترین نسخه‌های بازمانده از این اثر به سده هفتم هجری مربوط است. شمار شاهنامه‌های بازمانده از سده هفتم تاکنون به بیش از یک‌هزار نسخه بالغ می‌گردد که به گمان بسیار، نزدیک به نیمی از آنها دارای رقم و نام کاتب است. در این مقاله، با توجه به مجال اندک، بیش از دویست نسخه خطی که نام کاتب دارد شناسایی و به ترتیب تاریخی معرفی شده است. افزون بر آن، نوع خط، تعداد نگاره‌ها و محل نگهداری آثار نیز یادآوری گردیده است. پس از آن، نکات گفتنی در باب کاتبان به اجمال مطرح شده است؛ از جمله اینکه از اوایل سده نهم هجری با گسترش خط نستعلیق، بیشتر نسخه‌های شاهنامه به این خط که همانا «خط ملی ایران» است، نوشته شده است.

واژه‌های کلیدی: شاهنامه، فردوسی، کتابت، نسخه، نستعلیق، خط ملی ایران.

نیک می‌دانیم که فردوسی توسی در میان سالهای ۳۷۰ تا ۴۰۰ ق گرانسنگ‌ترین حماسه ملی ما ایرانیان را در قالب شصت‌هزار بیت مثنوی، در بحر متقارب (فَعولُن فَعولُن فَعولُن فَعَل) و به زبان فارسی جاودان کرده است. در باب ویژگیها، شکوه و ارزشمندی این اثر گرانسنگ، صدها کتاب و مقاله به قلم شرق‌شناسان و استادان زبان و ادب فارسی تألیف و تدوین یافته است که در این مجال، حتی اشاره به آنها ممکن نخواهد بود.

به یقین، فردوسی برای نخستین بار همزمان با سرایش این حماسه ملی، سروده‌های خویش را کتابت نیز کرده است. نخستین نسخه‌های شاهنامه می‌بایست به خط کوفی ایرانی نوشته شده باشد.^۱ پس از آن در سده‌های ششم تا هشتم هجری، با وجود گوناگونی فراوان در خطوط ششگانه، برای کتابت این آینه فرهنگ چندهزارساله ایران زمین، خط نسخ را بهترین گزینه دانسته‌اند.

از آغاز سده نهم، با گسترش و اقبال خط نستعلیق، به‌ویژه در دو شهر شیراز و هرات، شاهنامه به «خط ملی ایران» نگارش یافته است؛ خطی که در عرصه نگارش آثار فارسی از سده نهم تا امروز یکه‌تاز بوده است. از آن هنگام تاکنون بیش از شش سده است که کاتبان به کتابت نستعلیق این اثر دست یازیده‌اند.

از زمان اتمام تدوین شاهنامه، بیش از هزار سال است که این «نامه نامور» بارها و بارها نگارش یافته است. البته کتابتهای پی در پی از جمله عوامل اصلی پیدایش اختلاف نسخه‌ها به شمار می‌رود و نکته دیگر اینکه جا انداختن و کوتاه‌سازی برخی از کاتبان سبب شده است که شمار بیتهای نسخه‌های بازمانده کمتر از شصت‌هزار گردد. بدبختانه کهن‌ترین نسخه‌های بازمانده از «شهنامه» به بیش از دو سده پس از سرایش آن باز می‌گردد و این مهم نیز، تصحیح شاهنامه را بسی دشوارتر از دیگر آثار کرده است.

کهن‌ترین دست‌نوشته‌های تاریخدار حماسه ملی ایران به سده هفتم و سالهای ۶۱۴ ق (نسخه فلورانس) و ۶۷۵ ق (نسخه موزه بریتانیا) مربوط است. از بررسی این تاریخها، دوباره به حمله مغولان (۶۱۶ ق) و غارت فرهنگ و هنر و کشتار بی‌رحمانه هم‌میهنانمان متوجه می‌گردیم و این نکته به خاطر می‌رسد که تقریباً تمام نسخه‌های بازمانده به پس از این واقعه مربوط است.

با وجود این، آیا اثر دیگری که به زبان فارسی باشد، توانسته به این خجستگی، ارجمندی و جاودانگی دست یابد؟ بی‌گمان خیر. از دستنویسهای از میان رفته و گاه ناشناخته که بگذریم، نسخه‌های خطی به یادگار مانده و در دسترس از این «بهین‌نامه باستان» بیش از یک هزار می‌باشد و می‌توان نتیجه گرفت که شمار نسخه‌های شاهنامه از شمار سالیانی که این حماسه ملی پس پشت نهاده است، بیشتر می‌نماید و می‌توان گمان کرد این اثر در هر سال بیش از یک بار کتابت گردیده است.

نکته‌ای که می‌بایست دوباره یادآور شد، اینکه بیشتر نسخه‌های بازمانده و فهرست شده از شاهنامه به خط نستعلیق نگاشته شده است؛ خطی که براساس قانون اساسی ایران «خط ملی ایران» و سبب مباهات و سربلندی بیش از پیش ایرانیان است. نگارش حماسه ملی ایران با خط ملی ایران، نشانگر عمق و پیوستگی ادب و هنر ایران زمین و یکی از نمودهای بی‌مانند همخوانی هنری تواند بود.

در فهرستی که خواهد آمد، به اجمال و نه چنان‌که بایسته است، از نخستین نسخه‌هایی که رقم و نام کاتب دارند، آغاز کرده و تا اواخر دوره قاجار (پایان سده سیزدهم هجری) رسیده‌ایم. گفتنی است استاد احمد منزوی در فهرست نسخه‌های خطی فارسی تعداد ۵۲۴ نسخه خطی شاهنامه را معرفی کرده است که در آن میان ۱۳۱ نسخه دارای رقم کاتب است. جامعه آماری این مقاله نسخه‌هایی از شاهنامه است که نام و رقم کاتب دارد و با مرور در یادداشتهای و دیگر فهرستها بیش از دویست نسخه فراهم آمده است، هر چند که یقین دارم با جستجوی ژرف‌تر، این شمار از سیصد نسخه نیز خواهد گذشت. از دشواریهای پژوهش، یکی این است که بدبختانه برخی از فهرست‌نویسان به نام کاتب و نیز گونه خط و شمار نگاره‌های نسخه واقعی نهاده‌اند و تنها به ذکر سال کتابت و تعداد سطرها و اندازه نسخه بسنده کرده‌اند.^۲

کتابت شاهنامه نه از سر تفنن و سرگرمی، که از روی خلسه‌ای شگفت و شگرف صورت می‌پذیرفته است. در این وادی از سرگرمی و گیرایی که در قالبهایی چون سطرنویسی و سیاه‌مشق‌نگاری، روح و روان را شاداب و پرورده می‌کند، خبری نیست. استنساخ قریب به شصت‌هزار بیت و — اگر هر مصرع را سطری انگاریم —

کتابت بیش از یک صد هزار سطر را هر کاتبی به جان پذیرا نتواند بود. افزون بر بردباری و شکیبایی، دشوارترین کار، یکسان داشتن دانگ، رنگِ مرکب و از آن مهم‌تر عیارِ خط است. میزان دقت در درستی نوشتار و امانت‌داری نیز حکایتی دیگر دارد.

پرسی که ممکن است مطرح گردد اینکه چرا در میان کاتبان حماسه ملی، از استادانی چون سلطان علی مشهدی، میرعلی کاتب، علاءالدین تبریزی، علی‌رضا تبریزی (عباسی)، میرعماد حسنی، احمد نیریزی، عبدالمجید طالقانی، زین‌العابدین اصفهانی، غلام‌رضا اصفهانی، سید گلستانه و بسیاری دیگر، نامی در میان نیست.

پاسخ هم روشن است و هم بسیار ژرف. خوشنویسان نامی بیشتر به سراغ آثاری رفته‌اند که در زمانی کوتاه‌تر به انجام برسد و از سویی دیگر بتوانند همزمان به انجام چند سفارش و خلق چند اثر بپردازند. کاتب شاهنامه نیز همچون سراینده آن، تنها از راه بردباری و تمرکز به هدفی والا که در دل دارد، تواند رسید. فردوسی برای دقت و تمرکز در سرایش این اثر جاودان، خود را ملزم ساخته تا بیش از سی سال، همه دریافته‌هایش را تنها در یک وزن «فعولن فعولن فعولن فعل» بیان دارد که کاری است بس دشوار، به‌ویژه هنگامی که می‌بینیم سخنوری چون مولوی تنها در سرایش غزلهایش، دهها وزن را به یاری گرفته است. همان‌گونه که شاعران غزل‌پرداز و رباعی‌سرا در شور و شوق هنر خود، به آفرینشی چون شاهنامه نمی‌اندیشند، خوشنویس جستجوگر و حرفه‌ای نیز، به جای تن دادن به کتابتی طاقت‌فرسا، به گوناگونی و آزادی در عمل پناه می‌برد. در نتیجه خوشنویسانی همچون جعفر بایسنقری / بایسنقری و سیدعلی حسینی (نیاز) به‌ندرت به کتابت این اثر دست یازیده‌اند. حتی خوشنویسانی چون سلطان‌علی مشهدی، باباشاه اصفهانی، و محمدحسین شیرازی که در عالم هنر، بیشتر کاتب به‌شمار می‌روند تا خوشنویس، پسند خاطرشان به آثار کوتاه و کم‌حجم مایل گردیده است. در این میان، خوشنویسانی که به «قطعه‌نویسی» و گاه پرورش شاگرد، علاقه بیشتری نشان داده‌اند، همچون علی‌رضا عباسی و میرعماد حسنی، هیچ‌گاه تاب و توان تحریر متونی از این دست را نداشته‌اند و از سویی کتابت شاهنامه نیازمند حامیان فرهنگی نیز بوده است.

روایت افسانه‌گونه‌ی زیر نیز بر مطلب یادشده دلالت دارد:

«...گویند شاه [عباس] هفتاد تومان برای میر[عماد] فرستاد و درخواست کتابت شاهنامه‌ای کرد و پس از یک سال کس فرستاد که آنچه از کتابت شاهنامه تمام شده است، بیاورد. میر هفتاد بیت از اول شاهنامه را که نوشته بود تسلیم کرد و گفت که وجه سرکاری زیاده بر این کفاف نکرد. چون پیغام به سمع شاه رسید، وی را ناخوش آمد و ایبات را پس فرستاد. میر در همان مجلس، ایبات را با مقراض جدا ساخت و میان شاگردان خود توزیع کرد و مدتی نگذشت که در ازای هر بیت، یک تومان خدمت شد و هفتاد تومان فراهم آمد و این مبلغ به فرستاده‌ی شاه تحویل گردید...» (بیانی ۱۳۶۳: ۵۲۶).

گفتنی است که این نکته در باب نگارگران، درست نیست، چرا که در نظر آنان تصویرگری شاهنامه از بهترین عرصه‌های هنرنمایی بوده است و گوناگونی موضوعات و شمار نگاره‌ها، عرصه‌ای بی‌پایان را در برابر آنان می‌گسترده. از این رو، می‌توان دریافت که شمار نگارگران استاد که دست به صورتگری داستانهای شاهنامه زده‌اند بیش از خوشنویسان چیره‌دستی است که به کتابت این اثر بی‌مانند پرداخته‌اند و نیک می‌دانیم که کتابت شاهنامه غالباً به دست یک خوشنویس به انجام می‌رسید، اما بسیاری از شاهنامه‌ها به شکل گروهی به تصویر کشیده شده‌اند. کاتب در کتابت صدها نسخه‌ی گوناگون، تا اندازه‌ی زیادی، حق انتخاب داشته، در حالی که این گوناگونی و عرصه‌ی گسترده، خاصه تا سده‌ی یازدهم هجری، برای نگارگران وجود نداشته است.

نکته‌ی دیگر این است که برخی از خوشنویسان، به سبب ذوق و سلیقه‌ی ادبی، یا پسند متن یا دیگر دلایل، به کتابت یک اثر یا آثار سخنوری ویژه، علاقه‌ی بیشتری نشان داده‌اند که این مهم گاه به دلیل معاصر بودن کاتب با سخنور صورت پذیرفته است، همچون سلطان‌علی مشهدی که بیشتر به کتابت آثار عبدالرحمان جامی و امیر علیشیر نوایی پرداخته است و گاه همچون شاه محمود نیشابوری که به کتابت چهل حدیث (اربعین) توجه بسیاری کرده است. درباره‌ی شاهنامه نیز همان‌گونه که گفته شد، گروهی از کاتبان و خوشنویسان نام‌آور به کتابت آن نزدیک نشده‌اند و از دیگر سو برخی نیز بیش از یک بار به استنساخ این «بهین‌نامه‌ی باستان» پرداخته‌اند که کاتبان زیر از این دست و درخور بررسی فراوان‌ترند:

- محمودبن محمد (دو بار در سال ۸۳۱ ق)
- محمودبن محمد تُستری (چهار بار در سالهای ۸۳۴ و ۸۳۹ و ۸۴۰ و ۸۴۰ ق)
- محمدبن محمد بقال (دو بار در سالهای ۸۶۸ و ۸۸۵ ق)
- مرشدکاتب شیرازی (دو بار در سالهای ۹۴۲ و ۹۴۵ ق)
- محمد قوام شیرازی مشهور به حمّامی (سه بار در سالهای ۹۶۰ و ۱۰۰۹ ق و سدهٔ دهم)^۳

- کمال‌الدین بن ابراهیم (چهار بار در سالهای ۹۹۸ و ۹۹۹ و ۱۰۰۸ و ۱۰۱۱ ق) چه بسا برخی از نسخه‌های ناشناخته یا نسخه‌هایی که صفحه‌ترقیم آنها افتادگی دارد نیز از آثار همین کاتبان یاد شده باشد و با این نظر، می‌بایست این کاتبان شگفتی‌ساز را بیش از پیش ستود. در همین جا شایسته است که از دو گروه کاتبان شاهنامه نیز یاد کنیم:

نخست آن کاتبانی که از بد حادثه، شیرازهٔ هنرشان از هم گسیخته و به شکل اوراق پراکنده و گمنام در موزه‌ها، کتابخانه‌ها و مجموعه‌های خصوصی نگهداری می‌شود و چنانکه سزاوار است شناسایی و بررسی نمی‌شوند. از دلایل اصلی ورق‌ورق کردن شاهنامه‌ها، مصور بودن و آراستگی آنها به نقاشی است، چراکه نسخه‌های بدون تصویر به ندرت دچار این سرنوشت شده‌اند.

دو دیگر کاتبانی فروتن و فقیر (در معنای اصیل عرفانی) که به رقم زدن اثر خویش وقعی ننهادند و گاه با نام شهر و یا سال کتابت، انجامهٔ نسخه را به پایان برده‌اند.

اینک خوانندگان را به دقت در فهرست زیر فرا می‌خوانم. گفتنی است در باب کاتبانی که در برابر نامشان شماره‌ای آمده، در پایان جدول و با ذکر همان شماره، نکات لازم شرح گردیده است.

محل نگهداری	تعداد نگاره	تاریخ و محل کتابت	نوع خط	رقم کاتب
استانبول، خزینة کتابلیعی		۷۳۱		حسن بن علی بن حسین بهمنی

کاتبان شاهنامه / ۱۹۱

سن پترزبورگ، کتابخانه ملی	۴۹	۷۳۳	نسخ	عبدالرحمن الحسینی احمد بن الظهیر
قاهره، دارالکتب، ۶۰۰۶س		۷۴۱	نسخ	محمد بن محمد بن محمد کیشی
موزه ملی پاکستان		۷۴۶ شیراز	نستعلیق	احمد خان
مکتبه علما لاهور یا موزه کراچی، m. ۱۹۵۷-۹۱۳/۳ n.		۷۵۲	نسخ	محمد بن عبدالکریم بن محمد بن ابی الحسین الفقیه التبریزی
استانبول، تویقاپوسرای	۵	۷۵۵		حسن رکن الدین
استانبول، تویقاپوسرای	۱۲	۷۷۲		مسعود بن منصور بن احمد
هند، پتنه، خدابخش، ش ۱۷۹۵	بیش از ۲۵	۷۸۹	نستعلیق	العاصی بن یحیی
قاهره، دارالکتب		۷۹۶ شیراز	نستعلیق	لطف الله بن محیی بن محمد تبریزی
تهران، کتابخانه ملک (ش ۵۹۹۴)		سده ۹ (با) تاریخ ساختگی (۶۰۰ق)	بین رقا و تعلیق	محمود بن میر بن ابراهیم
استانبول، تویقاپوسرای، H. ۵۱۵	۱۹	۸۰۳		هبه الله بن محمود بن مسعود بن یحیی
موزه بریتانیا، ۲۸۳۳		۸۰۷	نستعلیق آغازین	محمد الحسینی
انگلستان، موزه بریتانیا		۸۱۴		محمود بن مرتضی الحسینی
نیویورک، ایرمافراد		۸۳۱	رقاع، نستعلیق	محمود بن محمد
آرشیو ملی دهلی، ۵۴۶۰۰		۸۳۱	نستعلیق	ابن محمد محمود
تهران، کاخ گلستان	۲۲	۸۳۳ هرات	نستعلیق	جعفر بایسنقری (تبریزی) ^۱

تهران، کتابخانه ملک	۲	۸۳۳ هرات		محمد بن مطهر بن یوسف بن ابی سعید القاضی النیشابوری
موزه ملی هندوستان، دهلی	۹۰	۸۳۴	نستعلیق	محمود بن محمد تستری (شوشتری)
استانبول، نورعثمانیه، ۳۳۸۴		۸۳۴	نستعلیق	محمد بن علی بن محمد المشهور بکاتب
استانبول، موزه آثار ترک و اسلامی		۸۳۹	نستعلیق	محمود بن محمد بن یوسف تستری (مشهور به کاغذی)
هندوستان، رامپور، کتب‌خانه رضا، ۳۹۰۹		۸۴۰		محمد بن یوسف التستری
لیدن، دانشگاه، ۴۹۴	۱۹	۸۴۰	نستعلیق	عمادالدین عبدالرحمن الکاتب
هند، رامپور، کتابخانه رضا		۸۴۰ ابرقوه	نستعلیق	محمود بن محمد بن یوسف تستری
موزه بریتانیا ۱۴۰۳ or.		۸۴۱	نستعلیق	فقیه (?)
تهران، مجلس شورا، ۳۲۹۵		۸۴۱-۸۴۲	نستعلیق	تاج الدین جیلانی
استانبول، تویقاپوسرای		۸۴۲		عبدالله بن محمد
قاهره، دارالکتب، ۵۹	۱۶۶	۸۴۴	نستعلیق	محمد السمرقندی المشهور به معینی
پاریس، کتابخانه ملی، SP ۴۹۳	۵۳	۸۴۴ احتمالاً شیراز	نستعلیق	یعقوب بن عبدالکریم
تهران، کاخ گلستان، ۲۱۷۳	۱۴	۸۴۷	مقدمه نسخ و متن نستعلیق	محمد بن محمد بن محمد علی حنفی الششقی
پاریس، کتابخانه ملی، SP ۴۹۴	۱۷	۸۴۸	نستعلیق	محمد السلطانی
واتیکان، پاپ، ۱۱۸		۸۴۸ یزد		علی بن نظام دامغانی
نیویورک، کورکیان، ۸۷۶	۱۴	۸۴۸		محمود کاتب ^۲

کاتبان شاهنامه / ۱۹۳

محمود (یا محمد) بن جلال الرشید	نستعلیق	۸۴۹	۹	سن پترزبورگ، خاورشناسی
فتح‌الله بن احمد سبزواری ^۳		۸۵۰	۸۰	انگلستان، موزه بریتانیا
عبدالله بن شعبان بن حیدر اشترجانی	نستعلیق	۸۵۲	۵۴	آکسفورد، بودلیان، ۱۹۷۷
محمد بن یحیی بن سلیمان ملقب به کریم الفهوی	نستعلیق	۸۵۴		تاشکند، فرهنگستان علوم ازبکستان
شیخ الاسلام بن حسین بن علی بن محمد		۸۵۵	۶۳	استانبول، حمیدیه، ۱۷۷۷
محمود بن محمد بن محمود حمادی ^۲	نستعلیق	۸۶۱	۵۳	نیویورک، کورکیان
احمد حسن بن قطب بن زاهد بن عمر همدانی	نستعلیق	۸۶۴		تهران، دانشکده ادبیات، ۸۱ ب
محمد بن محمد البلخی		۸۶۸	۳۰	استانبول، توپقاپوسرای، ۱۴۹۶ H.
محمد بن محمد البقال		۸۶۸	۳۰	استانبول، توپقاپوسرای
محمد بن حاجی اسفندیار الخشمی		۸۶۹		هند، پتنه، خدابخش
بهاء‌الدین بن قوام‌الدین بن کمال‌الدین یوسف علمدار		۸۸۲		کلکته، انجمن آسیایی بنگال، ۶۹
محمد البقال		۸۸۵	۲۷ یا ۳۰	دوبلین، چستریتی، ۱۲۷
علی درویش بدخشی		۸۹۰		تاشکند، فرهنگستان ازبکستان
غیاث‌الدین بن بایزید صراف	نستعلیق	۸۹۱	۷۲	انگلستان، موزه بریتانیا، ۱۸۱۸۸
هیبه‌الله بن جلال‌الدین محمود شیرازی		۸۹۱	۵۲	استانبول، توپقاپوسرای، ۱۵۰۶
درویش محمد مخلصی	نستعلیق	۸۹۵	ندارد	تهران، موزه ملی ایران، ۳۵۹۰

پاریس، کتابخانه ملی، ۲۲۸	۱۱	۸۹۵	نستعلیق	درویش فخرالدین علی بن خواجه جمال‌الدین حسین بن خواجه فخرالدین علی بلیانی المرشدی (مشهور به شاهنامه خوان)
استانبول، دانشگاه، ۱۴۰۷	۴۰	۸۹۵	نستعلیق	حسین کالویه
لندن، ساتبی	۱۱	۸۹۹ شیراز		حاجی علی ملقب به کاتب احسن
آکسفورد، بودلیان	۶۲	۸۹۹	نستعلیق	سلطان حسین بن علی بن اصلان شاه کاتب
استانبول، دانشگاه، ۱۴۰۶	۱۰۸	۸۹۹	نستعلیق	سالک بن سعید
استانبول، موزه آثار ترک و اسلامی		سده ۹	نسخ و نستعلیق	اسمعیل الحسینی
استانبول، تویقاپوسرای، ۱۵۴۲		۹۰۰		محمود بن امیر حاج الحسینی الاصفہانی
استانبول، تویقاپوسرای، ۱۰۵۷	۶۵	۹۰۰	نستعلیق	علاالدین بن سدید
استانبول، تویقاپوسرای، ۱۴۹۱	۴۵	۹۰۱	نستعلیق	حاجی محمد کاتب مشهدی
استانبول، تویقاپوسرای، ۱۴۹۱	۴۵	۹۰۱	نستعلیق	حاجی علی کاتب (به گمان، همان حاجی محمد باشد)
استانبول، تویقاپوسرای، ۱۰۵۸	۳۲	۹۰۲		محمد الحسینی
نیویورک، کورکیان	۴۴	۹۰۲		پیر حسین
مونیخ، کتابخانه ملی	۶۰	۹۰۲	بین نسخ و تعلیق	حمدالله بن قوام‌الدین بن نظام‌الدین القاسم الادیب لباسانی
استانبول، تویقاپوسرای، ۱۵۱۰	۳۵	۹۰۳		منصور بن محمد بن ورقه بن عمر بختیار

کاتبان شاهنامه / ۱۹۵

دوبلین، چسترییتی، ۲۹۵	۵۹	۹۰۵		محمد معصوم بن سلطان محمد هروی
کراچی، موزة ملی پاکستان		۹۱۳	نسخ	محمد عبدالکریم تبریزی
اســــتانبول، توپقاپوسرای، ۱۵۰۴	۸۵	۹۱۴		محمود بن جلال بن محمود بن یوسف قمی
استانبول، عاشر افندی، ۱۹۵۵	۴۱	۹۱۵ شیراز		معین الدین اوحدی ^۵
نیویورک، کورکیان	۷۸	۹۱۸	نستعلیق	علی بن محمد بن نجم الدین فوهنجی
اســــتانبول، توپقاپوسرای، ۱۴۸۰	۱۲۸	۹۲۷	نستعلیق	حاجی محمد کاتب مشهدی
اســــتانبول، توپقاپوسرای، ۱۴۸۵	۴۳	۹۲۸		محمد بن جلال الدین الکاتب
تهران، کاخ گلستان، ۲۲۴۵	۱۰۸	۹۲۹	نستعلیق	محمد محمود فرزند محمد نظام القبری
سن پترزبورگ، خاورشناسی، ۱۸۴	۲۷	۹۳۱ تبریز	نستعلیق	محمد هروی ^۶
تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی	ندارد	۹۳۴	نستعلیق	نورالله بن فضل الحق بن لطف الله الحسنی
تهران، موزة ملی، ۴۳۶۱	۴۳	۹۳۸	نستعلیق	شاه محمد کاتب ^۷
اســــتانبول، توپقاپوسرای، ۱۴۸۲	۴۷	۹۳۹	نستعلیق	پیر حسین بن حسن ^۸
هند، پتنه، خدابخش، ۳۵۸	۲۳	۹۴۲	نستعلیق	مرشد الکاتب الشیرازی
اســــتانبول، توپقاپوسرای، ۱۵۱۴	۳۶	۹۴۲	نستعلیق	محمود بن محمد بلخی
نیویورک، کورکیان	۱۴	۹۴۵	نستعلیق	مرشد الکاتب الشیرازی

تهران، کاخ گلستان	۴۳	۹۵۰	نستعلیق	(منسوب به) شاه محمود کاتب نیشابوری ^۹
استانبول، توپقاپوسرای، ۱۴۸۱	۳۷	۹۵۰		علی الکاتب ^{۱۰}
استانبول، توپقاپوسرای، ۱۵۱۶	۲۶	۹۵۴	نستعلیق	حسن حسینی کاتب شیرازی
استانبول، والده سلطان، ۲۲۳۳	۲۴	۹۵۶	نستعلیق	محمد کاتب شیرازی
آسفورد، بودلیان	۱۷	۹۵۹	نستعلیق	احمد بن حسن بن احمد کاتب
استانبول، توپقاپوسرای	۱۸	۹۶۰		فانی الکاتب الشیرازی
بستون، موزه هنرهای زیبا		۹۶۰	نستعلیق	محمد القوام الشیرازی (مشهور به حمامی)
ازبکستان، فرهنگستان علوم		۹۶۴		همدمی
ازبکستان، عمومی، ۱۸۱۱	۱۱۶	۹۶۴	نستعلیق	محمد مراد سمرقندی
لندن، دیوان هند، ۸۶۳	۲۴	۹۶۷ شیراز	نستعلیق	حسن بن محمد احسن
تهران، موزه ملی ایران	۴۴	۹۷۱	نستعلیق	عزالدین بن ابراهیم استرآبادی
استانبول، توپقاپوسرای، ۱۴۷۷		۹۷۱		شریف الکاتب
کمبریج، ۱۳۵۶	۱۲	۹۷۲	نستعلیق	بهاءالدین پیشاوری
استانبول، توپقاپوسرای، ۱۴۸۸	۲۸	۹۷۲		محمد باقی الکاتب
استانبول، توپقاپوسرای، ۱۴۹۳	۸۴	۹۷۳		شریف منشی بن خلیفه امیر بن معین الدین آلتونی علامه
پاریس، کتابخانه ملی	۲۷	۹۷۴	نستعلیق	شهرامیر الکاتب الشیرازی
نیویورک، کورکیان	۱۹	۹۷۶		عبدالوهاب

دوبلین، چسترییتی، ۱۳۷	۵۹	سده ۱۰		محمد معصوم بن سلطان محمد هروی
لندن، دیوان هند، ۸۹۷	۱۴	سده ۱۰		هدایت الله شیرازی
لندن، دیوان هند، ۸۷۸		سده ۱۰		مهدی علی کشمیری
نیویورک، کورکیان	۲۰	سده ۱۰		محمد صالح بن محمد
تهران، موزه رضا عباسی	۳۸	۱۰۰۰	نستعلیق	قوام بن محمد شیرازی
تهران، دانشگاه تهران	۱۵۹	۱۰۰۱	نستعلیق	برهان
تهران، مجلس شورا (ف ۲۷۳)		۱۰۰۱	نستعلیق	یحیی بن اسرائیل
لندن، دیوان هند		۱۰۰۷ یا ۱۰۰۸		محمد حافظ چشتی
هند، پتنه، خدابخش	۱	۱۰۰۸	نستعلیق	کمال الدین بن ابراهیم ^{۱۵}
لندن، دیوان هند	۳۹	۱۰۰۸	نستعلیق	علی جان بن حیدر علی هروی
نیویورک، کورکیان	۱۰۳	۱۰۰۸		محمد بن حسین کاتب اصفهانی
لندن، دیوان هند، ۸۷۳	۲۴	۱۰۰۸ سمرقند	نستعلیق	آدینه بخارایی
لاهور، کتابخانه پنجاب		اوایل سده ۱۱	نستعلیق	آدینه کاتب و میر ماه بن میر عرب
لندن، دیوان هند		۱۰۰۹	نستعلیق	یعقوب بن اسحاق
لندن، دیوان هند، ۸۶۱		۱۰۰۹	نستعلیق	حافظ احمد بن محمد
آکسفورد، بودلیان		۱۰۰۹	نستعلیق	محمد قوامی
تهران، مجلس شورا (ش ۶۲۲)	۳۱	۱۰۰۹	نستعلیق	عزیز الله
نیویورک، کورکیان	۶۲	۱۰۱۱	نستعلیق	علی جان بن حیدر علی هروی
امریکا، (فهرست جکسن)	۷۲	۱۰۱۱ در هند	نستعلیق	کمال الدین بن ابراهیم

کاتبان شاهنامه / ۱۹۹

مرادبن علی کاتب شیروردی		۱۰۱۱	۳۱	لوند، دانشگاه
آدینه بخارایی	نستعلیق	۱۰۱۲		لندن، دیوان هند
محمدبن عزیز بخاری	نستعلیق	۱۰۱۱	۲۳	سن پترزبورگ، کتابخانه ملی
شمس‌الدین حسین امامی	نسخ	۱۰۱۲		تهران، دانشگاه تهران
محمدجان الکرمانی	نستعلیق	۱۰۱۲	۵۴	پاریس، کتابخانه ملی
مجدالدین ابراهیم حافظ	نستعلیق	۱۰۱۲		لندن، دیوان هند
محمد مؤمن بن شاه محمود الهروی	نستعلیق	۱۰۱۳		تهران، کتابخانه ملک
محمد فرزند ملا میر حسین الاستاد	نستعلیق	۱۰۱۳ یا ۱۰۱۴	۸۵	نیویورک، موزه متروپولیتن
محمدبن عنایت‌الله		۱۰۱۵	۲۸	سیدنی، گارلینگ
کبیربن شیخ نظام کاتبی	نستعلیق	۱۰۱۶		اکسفورد، بادلیان
معزالدین حسین لنگری	نستعلیق	۱۰۱۶		تهران، مجلس شورا، ش ۱۴۵۸۸
محمد مؤمن بن کمال‌الدین	نستعلیق	۱۰۲۱	۱۰	انگلستان، موزه بریتانیا
محمد زمان بن حسین خاتون آبادی	نستعلیق	۱۰۲۳	۴۰	انگلستان، موزه بریتانیا
محمد شریف	نستعلیق	۱۰۲۳		تهران، مجلس شورا
جمال‌الدین بن شاه محمود کرمانی زنگی عجمی	نستعلیق	۱۰۲۴	۳۵	پاریس، کتابخانه ملی
محمد حسن	نستعلیق	۱۰۲۵	۲۹	پاکستان، لاهور، فقیر خانه
مداری (? بن حاجی شاهین دهلوی		۱۰۲۸	۵۰	نیویورک، کورکیان
کمال‌الدین اصیل		۱۰۲۸		لهستان، موزه کراکوی
عبدالله کاتب شاهی ^{۱۶}	نستعلیق	۱۰۲۹	۳	کراچی، موزه ملی پاکستان

محمد امین بن اسماعیل اصفهانی قمی	نستعلیق	۱۰۳۰	۵۲	تهران، سپهسالار
نظام بن میر علی		۱۰۳۷	۶۳	انگلستان، موزه بریتانیا
ابن طرخان		۱۰۳۸	۵۳	استانبول، توفیق پوسرای
عرب شیرازی		۱۰۵۲		تاشکند، فرهنگستان اوزبکستان
محمد یوسف	نستعلیق	۱۰۵۲		پاکستان، حیدرآباد، شاه ولی الله آکادمی
عطاء الله حجازی بن عبدالرزاق ^{۱۷}	نستعلیق	۱۰۴۴ قزوین	بیش از یکصد	آرشیو ملی افغانستان، کابل
لطف الله باغ آسیائی	نستعلیق	۱۰۵۵		تهران، مجلس شورا (ش ۲۵۲۹)
محمد حکیم حسینی		۱۰۵۸	۱۴۸	لندن، پادشاهی، ویندسور
منور شاه قانون گوی	نستعلیق	۱۰۵۸ کشمیر	۳۴	پاکستان، اسلام آباد، گنج بخش
محمد شفیع بن عبدالجبار		۱۰۵۲-۱۰۶۱	۱۹۲	سن پترزبورگ، کتابخانه ملی
صفی قلی بن فرهاد غلام	نستعلیق	۱۰۶۱		قاهره، دارالکتب
عبدالله ^{۱۸}	نستعلیق	۱۰۶۲	۴۰	پاکستان، رحیم یارخان، صادق آباد
احمد بن شیخ محمد	نستعلیق	۱۰۷۱ خورجه		پاکستان، خیرپور، کتابخانه عمومی
شیخ محمد بن شمس الدین	نستعلیق	۱۰۷۴	۴۲	نیویورک، متروپولیتن
عبدالمجید ترکان دهلوی		۱۰۷۴		لندن، دیوان هند
جان محمد مهجور	نستعلیق	۱۰۷۷		تهران، مجلس شورا (ش ۶۷۲)
ابوالحسن بن کلبعلی اصفهانی دزفولی		۱۰۹۷		استانبول، توفیق پوسرای

کاتبان شاهنامه / ۲۰۱

تهران، کاخ گلستان	۹۳	نیمه نخست سده ۱۱	نستعلیق	(منسوب به) عبدالرشید دیلمی ^{۱۹}
لندن، دیوان هند	۳۹	سده ۱۱		علی جان بن حیدرقلی هروی
مجموعه دکتر فرای	؟	۱۱۳۴ لاهور		خلیل الله هفت قلمی
پاکستان، سرگودها، بهلوال		۱۱۶۰	شکسته نستعلیق	رحیل احمد بن عقیل بن محمد بن زیدالعراقی القمی
پاکستان، لاهور، سیدسبط الحسن ضیغم		۱۱۶۲	شکسته نستعلیق (?)	سید نورمحمد بن سید نورا احمد بهاگری
تهران، کاخ گلستان	۴	۱۱۸۹	شکسته نستعلیق	محمد رضا ^{۲۰}
دانشگاه هاروارد، فرانسیس هوفر		سده ۱۲	نستعلیق	محمد اعظم منصور
انگلستان، موزه بریتانیا		سده ۱۲	نستعلیق	میان شیخ خلیل الله
هند، پتنه، خدابخش	ندارد	سده ۱۲	نستعلیق	دوست محمد
کراچی، موزه ملی پاکستان	۷۵	سده ۱۲	نستعلیق	احمدخان
پاکستان، سرگودها، کتابخانه خلافت ربوه		۱۱۴۹	نستعلیق	سعید بن مجدالدین
انگلستان، موزه بریتانیا		۱۲۰۲	نستعلیق	علی اکبر بن محمد محسن ذکی حسینی
پاکستان، سرگودها، بهلوال		۱۲۰۳ منگربور	شکسته نستعلیق	محمد زبیر
پاکستان، شیخوپوره، میروال	۳۸	۱۲۱۰	نستعلیق	محمد ماه صدیقی
پاکستان، سرگودها، جهاوریان		۱۲۱۱	شکسته نستعلیق	تنویر حسین بن محمد حسین
تهران، مجلس شورا (۱۳۷۵۲/۱۱)		۱۲۲۵	شکسته نستعلیق	عبدالله دنبلی خوبی بن کبیر
پاکستان، اسلام آباد، گنج بخش		۱۲۳۴ بهاک نگر		محمد شیرین محمد ذاکر بن محمد شیخ سعدی

تهران، مجلس شورا (ش ۱۳۶۱۴)		۱۲۳۶	نستعلیق	محمد صابر صادق درویش محمد
تهران، دانشکده معارف دانشگاه تهران		۱۲۳۷	نسخ	محمدحسین بن علی محمد اغلوی
تهران، کتابخانه ملی (۱۰۶۰ ف)		۱۲۳۹ و ۱۲۴۰	نسخ	محمدحسین بن علی محمد آغاولی
تهران، مجموعه دکتر اصغر مهدوی	۳۳	۱۲۴۱	شکسته نستعلیق	حسن خان بن نصیریگ
تهران، موزه رضا عباسی	۱۹	۱۲۴۳	نستعلیق	اسماعیل شیرازی ^{۲۱}
پاکستان، سیالکوت، رنگپوره		۱۲۴۴	شکسته نستعلیق	عبدالحمید یزدانی بن غلام جیلانی
پاکستان، راولپندی، گولره		۱۲۴۵	نستعلیق	بلندخان بن احمدخان
هند، پتنه، خدابخش، ش ۱۷۹۳		۱۲۴۶ کشمیر	نستعلیق	احمد
پاکستان، میانوالی، کتابخانه حقانیه		۱۲۴۷ چنگوشاه	شکسته نستعلیق	عمر حیات بن شیخ دلدار
سن پترزبورگ، کتابخانه ملی	۶۵	۱۲۵۳		احمد بن اسمعیل شیرازی
پاکستان، دیره، اسماعیل خان، معظم خان کتابفروش		۱۲۵۵ پیرو	شکسته نستعلیق	نواز ولد ملک مصطفی بخش
تهران، کاخ گلستان	۴۰	۱۲۵۲	نستعلیق (هندی)	نجم الدین کشمیری
قم، مرعشی نجفی		۱۲۶۲	نستعلیق	محمدمنور بن قانونکوا
تهران، کاخ گلستان	ندارد	۱۲۶۲-۱۲۶۷	شکسته نستعلیق	سید علی الحسینی ^{۲۲}
تهران، موزه رضا عباسی	۶۸	۱۲۶۹-۱۲۷۴	نستعلیق	محمد بن وصال متخلص به داوری ^{۲۳}

میرزا عبدالملک شهرسبزی		۱۲۸۲		ازبکستان، فرهنگستان علوم
شاه‌محمدبن سیدرسول	نستعلیق	سده ۱۲ و ۱۳		پاکستان، دی‌یره اسماعیل خان، مکتبیه حبیبیه
محمدهادی‌بن حاجی عبدالله آشتیانی	نستعلیق	سده ۱۳		تهران، مجموعه دکتر اصغر مهدوی
احمد خان ^{۲۴}	نستعلیق	سده ۱۳	۷۵	کراچی، موزه ملی پاکستان
محمدرضای متخلص به صفا	نستعلیق	۱۳۱۴	ندارد	تهران، کاخ گلستان
علی‌اصغر همدانی و حاجی علی‌اکبر شیرازی	نستعلیق	ندارد	۴	تهران، کاخ گلستان
میرزا صالح	نستعلیق	ندارد	۴۳	تهران، کاخ گلستان

۱. جعفر تبریزی پس از ورود به کتابخانه بایسنقر (۷۹۹-۸۳۷ق) از حدود سالهای ۸۲۴ ق در رقمهای خود از نسبت «بایسنقری» بهره‌مند گشته است. شاهنامه بایسنقری را می‌توان کامل‌ترین نسخه نفیس موجود از شاهنامه در ایران به شمار آورد.

۲. محمود کاتب را نباید شاه محمود نیشابوری (۹۰۰-۹۸۲ ق) ملقب به زرین‌قلم پنداشت. به گمان، وی محمود نیشابوری فرزند حسن است که آثاری نیز از وی در سالهای ۸۹۴ تا ۸۹۸ ق دیده شده است.

۳. وی باید همان فتح‌الله‌بن احمدبن محمود سبزواری نویسنده رساله اصول و قواعد خطوط سته باشد.

۴. وی دیوان حافظ را نیز در ۸۶۲ ق کتابت کرده است (در کتابخانه یحیی قریب).

۵. خوشنویسی به نام محمد (مشهور به منعم‌الدین اوحدی) فرزند ابراهیم فرزند محمود در شیراز می‌زیسته که در سالهای ۸۹۳ تا ۹۲۵ ق به فعالیت هنری پرداخته است و شاهنامه‌ای در ۹۱۵ ق (موجود در موزه آثار ترک و اسلامی

- استانبول) کتابت کرده است. اگر نام کاتب شاهنامه همان معین‌الدین باشد، به گمان، برادر یا از منسوبان همان خوشنویس یادشده باشد.
۶. گویا همان شیخ محمد (ملقب به سلطانی) فرزند فخرالدین هروی باشد که در خط رقاع نیز استاد بوده و در میان سالهای ۸۸۹ تا ۹۳۳ ق به کتابت اشتغال داشته است.
۷. از شاه محمد مشهدی (زنده تا حدود ۹۷۶ ق) تا سال ۹۶۸ ق آثاری به خط ثلث و نستعلیق باقی مانده است. وی را شاگرد سلیم نیشابوری دانسته‌اند.
۸. او، به گمان بسیار، همان پیرحسین باشد که در سال ۹۰۲ ق شاهنامه‌ای کتابت کرده و تا سال ۹۴۱ ق زنده بوده است.
۹. این نسخه نباید نوشته شاه محمود نیشابوری ملقب به زرین‌قلم (۹۰۰-۹۸۲ ق) باشد.
۱۰. این کاتب با میرعلی کاتب هروی (۸۷۰-۹۵۱ ق) تنها گونه‌ای تشابه نام دارد.
۱۱. این کاتب با محمدقاسم شادیشاه که در هرات و میان سالهای ۹۳۲ تا ۹۵۵ ق به کتابت اشتغال داشته است، ارتباطی ندارد.
۱۲. در این شاهنامه، جای ۵۲ مجلس تصویر سفید و خالی مانده است.
۱۳. دکتر مهدی بیانی تنها از محمد قوام شیرازی (مشهور به حمامی) یاد کرده که آثاری از وی میان سالهای ۹۴۳ تا ۹۶۰ ق وجود دارد و فعالیت هنری وی در شیراز بوده است. او قوام‌بن محمد را هنرمند دیگری ندانسته است.
۱۴. پس از دیدن نسخه کامل و با توجه به عیار متوسط و دو دست بودن خط آن، آن را از شاه محمود نیشابوری (۹۰۰-۹۸۲ ق) نمی‌دانم. گویا از شاه محمود دیگری باشد یا از شاگردان وی که از رقم استاد سود جسته است.
۱۵. در این نسخه نیز یک مجلس تصویر هست و دیگر جاها سفید و خالی مانده است.
۱۶. به گمان، عبدالله الحسینی باشد که در هندوستان به کتابت اشتغال داشته و از وی آثاری تا سال ۱۰۶۲ ق دیده شده است.
۱۷. هر چند که از این کاتب اثر دیگری ندیده‌ام، پس از رؤیت خط یکدست وی در این شاهنامه، به یقین می‌باید از کاتبان زبردست به شمار رود.

۱۸. این شاهنامه را ندیده‌ام، اما با توجه به نام کاتب و تاریخ، تشابهی با عبدالله کاتب شاهی دارد که نسخه‌ای از شاهنامه را در سال ۱۰۲۹ ق کتابت کرده است.

۱۹. این شاهنامه به رشیدا (۱۰۰۰-۱۰۸۱ ق) از شاگردان ممتاز میرعماد منسوب است.

۲۰. به گمان، همان محمدرضا اصفهانی ملقب به «کر» باشد که از شاگردان عبدالمجید (۱۱۵۰-۱۱۸۵ ق) بوده و در میان سالهای ۱۱۸۰ تا ۱۲۲۶ ق به کتابت اشتغال داشته است.

۲۱. این کاتب را با محمداسماعیل شیرازی (۱۲۴۶-۱۲۸۶ ق) فرزند وصال شیرازی و ملقب به توحید نباید اشتباه گرفت.

۲۲. سیدعلی نیاز شیرازی (۱۱۹۷-۱۲۶۳ ق) از استادان طراز اول خط شکسته نستعلیق است، اما تاریخ اتمام نسخه با سال درگذشت سید علی تطابق ندارد.

۲۳. داوری (۱۲۳۷-۱۲۸۳ ق) از فرزندان هنرمند وصال شیرازی است. این شاهنامه از آخرین شاهنامه‌های خطی که در ایران تهیه شده است به شمار می‌رود. از ۶۸ مجلس تصویر این شاهنامه، شمار یازده مجلس را داوری و دیگر مجالس را آقا لطفعلی صورتگر نگاشته است. (نک: پرهام ۱۳۸۴-۱۳۸۵).

۲۴. در موزه‌ها و کتابخانه‌های پاکستان، بیش از پانزده شاهنامه دیگر وجود دارد که دارای نام و رقم کاتب بوده و به اواخر سده سیزدهم و اوایل سده چهاردهم هجری بازمی‌گردند. در اینجا از یادآوری آنها صرف‌نظر گردید (نک: منزوی ۱۳۶۵).

دیگر مجاللی برای پرداختن به کاتبان و شاهنامه‌نگاران معاصر نمانده است. هر چند گروهی بر این گمانند همان‌گونه که در روزگاران پیشین، کتابت شاهنامه سبب گسترش و ماندگاری فرهنگ باستانی ایران بود، در این روزگار نیز شایسته و بایسته است تا در کنار حفظ آن سنت، به حضور شاهنامه در رویدادهایی همچون نمایش، سینما و جز آن توجهی درخور و سزاوارتر معطوف گردد.

در پایان یادآوری می‌کنم که می‌بایست، شاهنامه‌پژوهان و فهرست‌نویسان نام‌آور ایران و انیران را نیز همچون کاتبان شاهنامه، از جمله خادمان نیک‌اندیش فرهنگ ایران بدانیم و ارج بنهیم و گرامی بداریم.

پی‌نوشت‌ها

۱. همچون کتاب *الابنیه عن حقائق الادویه* که اسدی توسی آن را در ۴۴۷ ق به خط کوفی ایرانی نگاشته است.
۲. از آن جمله است: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه راجه محمودآباد لکهنو و فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ندوة العلمای لکهنو.
۳. اگر وی همان قوام فرزند محمد شیرازی (دوبار در سالهای ۹۹۸ و ۱۰۰۰ ق) باشد، وی پنج بار به کتابت شاهنامه پرداخته است و به گمان بیشتر، این دو پدر و پسر هستند.

منابع

- بیانی، مهدی، ۱۳۶۳، *احوال و آثار خوشنویسان*، تهران.
- پرهام، سیروس، ۱۳۸۴-۱۳۸۵، «معرفی نسخه‌برگردان شاهنامه داوری»، *نامه بهارستان*، شماره ۱۱ و ۱۲.
- حبیبی، عبدالحی، ۱۳۵۵، *هنر عهد تیموریان و متفرعات آن*، تهران.
- صدراپی خوبی، علی، ۱۳۷۷، *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی*، با نظارت عبدالحسین حائری، ج ۳۷، قم.
- ریشار، فرانسیس، ۱۳۸۳، *جلوه‌های هنر پارسی*، ترجمه ع. روح بخشان، تهران.
- سیمونیوف، آ.آ.، ۱۳۷۵، *مجموعه نسخه‌های خطی فارسی فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان*، ترجمه عارف رمضان، ج ۱-۶، تهران.
- شریف‌زاده، سیدعبدالمجید، ۱۳۷۰، *نامورنامه*، تهران.
- قلیچ‌خانی، حمیدرضا، ۱۳۷۳، *رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته*، تهران.
- کاستیگوا، گ.ی.، ۱۳۷۵، *فهرست نسخه‌های خطی فارسی موجود در کتابخانه عمومی دولتی سالتیکوف شدرین*، ترجمه عارف رمضان، تهران.
- منزوی، احمد، ۱۳۵۱، *فهرست نسخه‌های خطی فارسی*، ج ۴، تهران.
- منزوی، احمد، ۱۳۶۵، *فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان*، ج ۷، اسلام‌آباد.
- نصیری، ژیل، ۱۳۶۹، *معرفی نسخه‌های شاهنامه فردوسی*، تهران.
- نوشاهی، سید عارف، ۱۳۶۲، *فهرست نسخه‌های خطی فارسی موزه ملی پاکستان کراچی*، اسلام‌آباد.

هاشم پور سبحانی، توفیق و آق‌سو، حسام‌الدین، ۱۳۷۴، فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه دانشگاه استانبول، تهران.

انجامة شاهنامه باسنقری، کتابخانه کاخ گلستان، تهران

<p>همی که از اصل فرخ خوشه است شبی که شریک ز درویش تن شاه محسود آبا و با در از بزرگان کیش بود همی پنج بوم بدین حال سی عمده و هزار و کار در آن بسیار سپاسه امین و استان</p>	<p>همی غلظتم اندر میان و با بشنا مار را با نیت تو پیش بر سر باد و دلش باد پیشش را در نفسش بود عجز زنده کردم بدین پاری شدا که گشت نشان ز با رکار و ز کردار آن استان نخست شد پیش و پشت تاب تم کتاب لم یوم بشناسه من کلام ملک الکلام فریدی اطلوی علا لرحمة المغفرة علی القید المنیب الاجری ربیب الرزاق عطا البحاری غفر الله له و لوالدهما بارک فی طبعه و یوم فی شهر ربیع الاول سنه</p>	<p>چنانکه از کز نیستی شکست چو پیل اندامه همتا دو چنانش چنانیم که اندر جهان بد و ماندم این نامه را یاد کا چست مبلو آن و کردمشان بفخده فال بهر شکام بود سیر که کنن قصه یز و کرد بنام جهان و او کرد کا برنج و انجیرین و الف من البقرة السنویه عم</p>	<p>مرا بر چرخگاه بودی پست همی یست اندر کرم گفت پنج با شاد آشکار و مان بشش پورا پیا پس استیا که دادم درین نامه در نشان آغا خوب و باخام روز بناه صفت دارند و زار و</p>
---	---	---	--

انجامه شاهنامه، آرشیو ملی افغانستان، کابل

